

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/115/116-119>

Səadət Məhərrəmli

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-1238-6054>

meherremli515@gmail.com

Feili bağlamanın semantik xüsusiyyətləri

Xülasə

Feili bağlamalar Azərbaycan dilində əsas hərəkəti izah edən və ya tamamlayan qeyri-müstəqil söz birləşmələridir. Bu bağlamalar əsasən müxtəlif semantik funksiyalarla çıxış edir, məsələn, zaman, səbəb, tərz-i-hərəkət və hal-vəziyyət mənalarını ifadə edir. Feili bağlamalar həm də çoxmənalıdır və onların semantik əlaqələri müasir Azərbaycan dilində geniş şəkildə işlənir. Məsələn, -ib⁴ feili bağlama şəkilçisi, -araq² ilə sinonimlik münasibətində olub, həm şifahi, həm də yazılı dilin müxtəlif üslublarında fərqli funksiyalar yerinə yetirir. Feili bağlamalar, dilin qrammatik quruluşunda müxtəlif mənaların təzahürünə şərait yaradır və sinonimlik münasibətləri yaradır. Bu xüsusiyyətlər onların dilin zənginliyini artırır və müxtəlif dil üslublarında fərqli mənə çalarları ifadə etməyə imkan verir.

Açar sözlər: feili bağlamalar, sinonimlik, semantik xüsusiyyətlər, qrammatik quruluş, dil üslubları

Saadat Maharramli

Baku Slavic University

Master student

<https://orcid.org/0009-0002-1238-6054>

meherremli515@gmail.com

Semantic Features of Verb Conjunction

Abstract

In Azerbaijani grammar, verb conjunctions play a crucial role in linking two or more actions within complex syntactic structures. These conjunctions, which are non-independent and subordinate, provide additional meanings to the main verb, either completing or elaborating on it. Azerbaijani verb conjunctions are characterized by their rich system of morphemes, which allow for various grammatical nuances in the language. Among them, the suffix -ib⁴ is particularly significant due to its broad semantic scope. It conveys meanings related to state, manner of action, cause, and time, with some overlapping in its usage with other conjunctions like -araq². These suffixes are distinguished not only by their meanings but also by their stylistic use in different contexts, such as in formal written language versus everyday speech. Furthermore, some verb conjunctions in Azerbaijani exhibit synonymic relationships, especially when the meanings are similar, even though the forms differ in usage and stylistic register.

Keywords: verb conjunctions, synonymy, semantic features, grammatical structure, language styles

Giriş

Dildə feili bağlamaların bir kateqoriya kimi funksional dəyəri müxtəlif quruluşlu sintaktik tərkiblər daxilində iki və ya çox hərəkət arasında əlaqə yaratmaqda müxtəlif morfoloji mənalar ifadə etməkdir. Bu vəziyyətdə bütün feili bağlamalar qeyri-müstəqil, əlavə hərəkət kimi, əsas hərəkətə tabe olur və əsas hərəkəti müxtəlif cəhətdən izah edir, tamamlayır (Dəmirçizadə, Quliyev, 1938) Azərbaycan dili zəngin şəkilçilərə malik olan və bütün feil köklərindən düzələ bilən feili bağlamalar dildəki əsas vəzifəsi etibarlı ilə uyğunluq təşkil edir. Bu uyğunluq əsas vəzifə eyniliyi və feili bağlama

şəkilçilərinin əksəriyyətinin çoxmənalı olması müasir Azərbaycan dilində işlənən feili bağlama şəkilçiləri arasında xüsusi semantik münasibətin yaranmasına imkan verir (Abdullayev, 1992).

Müasir Azərbaycan dilində işlənmə genişliyinə və semantik tutmuna görə $-ib^4$ feili bağlama şəkilçisi xüsusi yer tutur. Feili bağlamalar qrammatik cəhətdən əsas feilin fonunda müxtəlif mənə çalarlıqları ifadə edir, feili bağlama ümumi şəkildə mövcud olan mənaları mətnə konkretləşərək müəyyən məzmunun ifadə olunmasına xidmət edir (Dəmirçizadə, 1978). Feili bağlamanın malik olduğu potensial mənalardan biri xüsusi sintaktik şəraitdə qabarıq ifadə olunaraq digər mənaların təzahürünə imkan vermir. Azərbaycan dili feili bağlamalarına xas olan bu xüsusiyyət (ümumi mənadan birinin konkret şəraitdə təzahür və başqa feili bağlamaların da həmin mənaya potensial şəkildə malik olması) onların arasında sinonimlik münasibətinin yaranmasına təsir edən başlıca amildir. $-ib^4$ feili bağlama şəkilçisi müasir dilimizdə hal-vəziyyət, tərz-i-hərəkət, səbəb və zaman mənaları ifadə edir. Bu mənalardan bir qismi (tərz-i-hərəkət, hal-vəziyyət) $-araq^2$ feili bağlama şəkilçisində də vardır (Cəfərov, 1959).

Kərbala yalvarıcı bir əda ilə irəliyə gəlib göyərçinin qabağında əli döşündə dayanar, tam müqəssir kimi boyunu bükərdi (S. Rəhimov); Uşaq gülümsədi, bir söz deməyərək qapını açıb həyəətə girdi, xonçanı verib məsələni yavaşca anladı (Y. V. Cəmənzəminli).

Müasir dilimizdə paralel şəkildə işlənən bu feili bağlama şəkilçilərinin mənə vahidliyi, onların dubletliyi barədə fikir söyləməyə haqq qazandırır.

Tədqiqat

$-ib^4$ və $-araq^2$ formaları mənaca xüsusi hallarda eyniyyət təşkil etsə də, işlənmə üslublarına görə fərqlənir (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 1980) $-ib^4$ şəkilçisi bir qayda olaraq ümumxalq danışığı dilində, şifahi nitqdə, $-araq^2$ şəkilçisi isə yalnız yazılı dildə (elmi, bədii üslub) işlənir. Şifahi nitqdə bütün vəziyyətlərdə $-ib^4$ şəkilçisi, $-araq^2$ şəkilçisinin vəzifəsini daşıyır. Lakin $-araq^2$ şəkilçisindən fərqli olaraq, $-ib^4$ şəkilçisi yazılı dildə də geniş şəkildə işlənir. Bu şəkilçini işlənmə tarixinin qədimliyi ilə bağlıdır.

$-ib^4$ formasının mənə çevikliyi onun işlənmə parametrlərinin genişləndirir, bir sıra morfoloji vahidlərdə yeni semantik münasibətini müəyyənləşdirir.

a) $-ib^4$ şəkilçisi $-an^2$ feili sifət şəkilçisinin sinonimi kimi işlənir:

Həmişə gülüb-danışan Mərcan xala da son vaxtlar qaradınmaz olmuşdu (Ə. Əylisli).

-Dayan bu da çilçırağın lampoçkaları.. Gəlib-gedən görən bizə nə deyir, ay xala, diqqət yetirin. (Mir Cəlal)

b) $-ib^4$ şəkilçisi $-mış^4$ feili sifət şəkilçisinin sinonimi kimi işlənir:

Düşünmək olar ki, Vahid müəllim əsrinin mürəkkəb, keşməkeşli həyatını yaşamış, qalxıb-enmiş, düşüb-çıxmış, məhrumiyyətlər, zülmətlər, işıqlar görmüş (Mir Cəlal)

c) $-ib^4$ şəkilçisi $-dıq^4+mənsubiyyət$ feili şəkilçisinin sinonimi kimi işlənir.

Bəyimiz içəri girdi. Qayıq-quyuşdan düzələn cilovu hara atıb-atmadığını bilmədik (S. Rəhimov)

2. $-inca^4$ feili bağlama şəkilçisi. Bu feili bağlama şəkilçisinin qrammatik mənası zaman və zaman kəmiyyət ifadə etməkdir. Bundan əlavə $-inca^4$ feili bağlama şəkilçisi Müasir Azərbaycan dilində bir sıra formaların mənasını ifadə edərək, onların qrammatik sinonimi olur (Hüseynzadə, 1983).

a) $-inca^4$ feili bağlama şəkilçisi $-caq^2$ şəkilçisinin və $-an^2$ feili sifət şəkilçisi ilə "kimi" qoşmasının birləşməsindən əmələ gələn formanın sinonimi kimi işlənir. Məsələn:

Dünya müharibəsindən başlayıb bu çovğunlar iki ilə gələn xəbərlər ucqar dağlar arasından keçib şəhliyə çatınca yenə də nağıla və aqilli-başlı əfsanəyə çevrilirdi (S. Rəhimov)

Müştərək semantik formaların işlənmə üslublarında ciddi fərqlə qarşılaşırıq (Xəlilov, 2003):

$-inca^4$ feili bağlama şəkilçisi əsasən, ədəbi dilin yazılı qolunda $-caq^2$ forması dialektlərdə " $-an^2+kimi$ " isə ümumxalq danışığı dilində daha çox işlənir.

" $-an^2+kimi$ " və " $-inca^4$ " feili bağlama şəkilçisinin sinonimlik münasibəti diqqəti xüsusi cəlb edir. Necə olmuşdur ki, feili bağlama şəkilçisi qeyri-feili bağlama şəkilçisi ilə, həm də feili sifətlə qoşmanın birləşməsindən təşkil olunmuş analitik forma arasında sinonimlik münasibəti yaranmışdır? $-inca^4$ feili bağlama şəkilçisi $-in^4$ və $-ca^2$ tərkib hissələrindən ibarətdir. M. Hüseynzadə qeyd edir ki, $-inca^4$ feili bağlama şəkilçisinin birinci yərki hissəsi ($-in^4$) qədim feili sifət şəkilçisi olan $-qan^2$ formasından törəmişdir. Qeyd edək ki, türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində sonrakı feili

bağlama şəkilçilərinin birinci hissəsi feili sifət şəkilçisindən ibarət olur. Məsələn, -armaz², -anda², -arkən² və sair (Hüseynzadə, 1973).

Bizcə, feili bağlama şəkilçisinin ikinci tərkib hissəsi, yəni -ca² şəkilçisi müasir ədəbi dilimizdə işlənən “can” qoşmasının qalıdır. Çünki:

a) -inca⁴ feili bağlama şəkilçisinin müasir danışiq dilində, dialekt və şivələrdə -incanə² formasında işlənir;

b) -inca⁴ feili bağlama şəkilçisinin mənalarından biri “can” qoşmasının mənası ilə eyniyyət təşkil edir. “can” qoşması adlıq halda işlənən feili sifətə, yönlük halda işlənən başqa sözlərə qoşulduqda zaman mənası ifadə edir; “icranın, hadisənin ya dəqiq zamanını, ya da zaman məsafəsi ilə birlikdə son nöqtəsini bildirir.

c) “can” qoşması müasir ədəbi dilimizdə “kimi” və “dək” qoşmalarının sinonimidir. Məhz “-inca⁴” feili bağlama şəkilçisinin ikinci tərkib hissəsinin “can” qoşmasından törəməsinin nəticəsidir ki, -inca⁴ feili bağlama şəkilçisinin tərkibində daşılaşaraq yeni funksiya ifadə edən qoşma (“can”), özünün əvvəlki semantikasını tamamilə itirməyib, başqa strukturda olsa da, “-an²+kimi” formasına sinonim olaraq işlənir. Deməli, yuxarıda qeyd etdiyimiz, sinonimlik münasibəti (-inca⁴(-an²+kimi)) feili bağlama şəkilçisinin mənşəyi ilə əlaqədardır.

d) Azərbaycan dilində -inca⁴ feili bağlama şəkilçisinin mənası bəzən şühudi keçmiş zaman şəkilçisi ilə -mı⁴ “sual şəkilçisinin” birləşməsindən yaranmış -dımı⁴ forması ilə ifadə olunur. Şübudi keçmiş zamanın əlaməti bu vəziyyətdə heç bir keçmiş zaman anlayışı ifadə etməyib, xüsusi modallıq yaranmağa xidmət edir, həm də potensial şəkildə olsa da, şərt mənası ifadə edir (Cəfərov, 1983). Bu formanın (-dımı⁴) məna ekvivalenti kimi qeyd etdiyimiz vəziyyətdə müasir Azərbaycan dilində demək olar ki, -inca⁴ feili bağlama şəkilçisi işlənmir. -dımı⁴ forması vasitəsilə ilə ifadə olunan məna, bəzən də anlitik şəkildə reallaşır (-an²) kimi. Müqayisə edək:

1) Sən gəldinmi, mən gedəcəm.

2) Sən gələn kimi, mən gedəcəm.

3) Sən gəlincə, mənə gedəcəm.

Lakin məclis qızısdımı, başladımı vurhavurdur,

Öz-özünə: “Daha vaxtdır..tez götürül..yol budur

Zaman özü sənsiz belə öz hökmünü verəcək,

Bəlkə bütün vicdanlara min bir iblis girəcək..”

(S. Vurğun)

3. -alı² feili bağlama şəkilçisi. Bu feili bağlama şəkilçisi vasitəsilə iş və hadisənin hansı zamandan başladığı, ikinci dərəcəli hərəkətlə (feili bağlama ilə) əsas iş (feil) arasında nə qədər zaman kəmiyyəti olduğu ifadə olunur. (Xəlilov, 2003) Ümumxalq danışiq dilində az işlənən, lakin bədii üslubda yeri gəldikcə istifadə olunan bu feili bağlama şəkilçisi bir sıra formalarla sinonimlik münasibətində çıxış edir. -alı² feili bağlama şəkilçisi zaman, vaxt anlayışının başlanğıc, çıxış nöqtəsini bildirir. Eyni məna -an² feili sifət şəkilçisi ilə çıxışlıq halın əlamətini birləşməsi ilə də ifadə olunur:

a) Sən gələli mənim işlərim düz getmir.

b) Sən gələndən (sən gələndən bəri) mənim işlərim düz getmir.

Çıxışlıq hal şəkilçisinin sayəsində -andan² forması vasitəsilə hərəkətin, zamanın başlanğıc və çıxış nöqtəsi daha qabarıq ifadə olunur və hərəkətin özü -alı² formasından fərqli olaraq arxa plana keçir (Hüseynzadə, 1973). Maraqlısı odur ki, -anda² formasından sonra “bəri” qoşması da işlənir ki, bu da zaman başlanğıcının ifadəsini daha da qabarıqlaşdırır.

4. -anda² feili bağlama şəkilçisi. Bu feili bağlama şəkilçisi vasitəsilə əsasən, bəzən də hal-vəziyyət mənası ifadə edən feili bağlamalar əmələ gətirilir.

-anda² feili bağlama şəkilçisi xüsusi kontekstual şəraitdə şərt mənası ifadə edərək -sa² şəkilçisinin sinonimi kimi işlənir. Meymunun su boğazına çıxanda, balasını ayağının altına qoyar. Can xirtdəyə yığılanda, adam nəyə desən gedər (S. Rəhimov)

Feili bağlama şəkilçisi ilə ifadə olunan şərt mənasında qabarıq şəkildə zaman anlayışı da nəzərə cəpır (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 1960). Elə buna görə də şərt mənalı -anda² feili bağlama şəkilçisi ilə işlənmiş tərkib, bir qayda olaraq şərt budaa cümləsinə

deyil, zaman budaq cümləsinə uyğun gəlir. Lakin bu, -anda² feili bağlama şəkilçisinin şərt çalarına malik olması qətiyyənlə inkar etmir. Formanın şərt şəklinin mənasına uyğun gəlməsi ümumi mətindən asanlıqla aydın olur (Cəfərov, Abdullayev, 2004).

Nəticə

Bu məqalədə feili bağlamaların semantik xüsusiyyətləri və Azərbaycan dilindəki qrammatik funksiyaları araşdırılmışdır. Müasir Azərbaycan dilində feili bağlamalar, xüsusilə -ib⁴, -araq², -ınca⁴, -alı² və -anda² şəkilçiləri müxtəlif mənə çalarlıqları ilə istifadə edilir (Abasov, 1958). Bu bağlamalar əsas hərəkəti tamamlayır və ona əlavə mənə qatır, xüsusən zaman, səbəb, hal-vəziyyət və tərz-hərəkət kimi semantik münasibətləri ifadə edir. Feili bağlamalar həmçinin sinonimlik münasibətləri ilə də diqqət çəkir. Bu xüsusiyyətlər onların dilin müxtəlif üslublarında istifadəsini zənginləşdirir və dilin qrammatik çevikliyi artırır.

Ədəbiyyat

1. Abasov, Ə. (1958). *Azərbaycan dilinin qrammatikası*. Azərnəşr.
2. Abdullayev, Ə. (1992). *Azərbaycan dili məsələləri*. Bakı Universiteti mətbəəsi.
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. (1980). *Müasir Azərbaycan dili* (3 cildə). Elm.
4. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. (1960). *Azərbaycan dilinin qrammatikası* (I cild). Azərb. SSR EA nəşriyyatı.
5. Cəfərov, C., & Abdullayev, N. (2004). *Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası*. Bakı.
6. Cəfərov, C. Ə. (1983). *Nitq hissələrində keçid prosesləri*. Bakı.
7. Cəfərov, S. Ə. (1959). *Azərbaycan dilinin qrammatikası: Fonetika, morfologiya, 5–6-cı siniflər üçün*. Azərnəşr.
8. Dəmirçizadə, Ə., & Quliyev, D. (1938). *Qrammatika*. Bakı.
9. Dəmirçizadə, Ə. M. (1978). *Müasir Azərbaycan dili. I hissə*. Bakı.
10. Hüseynzadə, M. H. (1973). *Müasir Azərbaycan dili*. Maarif.
11. Hüseynzadə, M. H. (1983). *Müasir Azərbaycan dili: Ali məktəblər üçün dərslik; 3-cü hissə*. Maarif.
12. Xəlilov, B. Ə. (2003). *Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə*. Bakı.

Daxil oldu: 20.12.2024

Qəbul edildi: 13.03.2025